

L'ETAPA FORMATIVA DE PUIG I CADAFALCH. IDEES I REFERENTS

JOAQUIM GRAUPERA GRAUPERA

Doctor en Història de l'Art (UB)

Amics de l'Art Romànic, filial de l'Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Aquest estudi pretén aprofundir en les influències polítiques i intel·lectuals que van ajudar a configurar l'ideari de Josep Puig i Cadafalch i en la seva concepció de l'art medieval i especialment el romànic. Ell mateix es defineix a les memòries com un home inacabat, i això el porta al replantejament i reformulació constant de les seves idees i postulats, com si fos un esbós d'un projecte que s'ha d'anar rectificat. Per tant, les influències seran múltiples i constants en el temps. Des de les influències a l'Escola Pia i a la Universitat, on va obrir els ulls a la identitat política d'una Catalunya sense estat que calia recuperar, fins a la concepció i estima al patrimoni medieval com a eina per recuperar les essències del país i com a eina per refundar un estil propi nou. Al llarg d'aquest article s'aniran exposant les idees i les influències de persones que van deixar una petja important en el seu caràcter i ideari.

PARAULES CLAU: Puig i Cadafalch, Historiografia del Romànic, Escuela Provincial de Arquitectura de Barcelona, Excursionisme científic, Associació Artística Arqueològica Mataronesa, Arquitectura Romànica

ABSTRACT

In this essay, we intend to study in depth the political and intellectual influences that helped to configure the ideology of Josep Puig i Cadafalch and in his conception of medieval art and, specially, Romanesque art. He defines himself in

Lambard. Estudis d'art medieval
Vol. XXVII (2016-2018), p. 37-56
ISSN: 0214-4573

his memories as an «unfinished man» and this fact leads him to the rethinking and constant reformulation of his ideas and postulates, as if they were an outline of a project that has to be rectified. Therefore, his influencers will be multiple and constant in time. From the influences received at the Escola Pia and the University, where he opened his eyes to the political identity of Catalonia as a country without state, to the conception and esteem of medieval heritage as a tool to recover the essences of that country and as a tool to refurbish a new style. Throughout this article will present the ideas and the influences of people who left mark in his character and ideas will be presented.

KEYWORDS: Puig i Cadafalch, Historiography of the Romanesque, Provincial School of Architecture of Barcelona, Scientific Excursionism, Mataronesa Archaeological Artistic Association

Introducció

Josep Puig i Cadafalch (Mataró, 1867-Barcelona, 1956) és una figura polifacètica que excel·lí en la majoria de camps que cultivà. En el terreny de la política, va exercir com a regidor de l'Ajuntament de Barcelona (1901-1903), diputat a les Corts Espanyoles (1907-1910), diputat provincial (1913-1924), i com a president de la Mancomunitat de Catalunya (1917-1924). Com a arquitecte va formar part de la nòmina de constructors que han situat el modernisme català com un dels estils més valorats a nivell internacional, juntament amb Antoni Gaudí i Lluís Domènech i Montaner. Entre les seves obres més conegudes figuren la Casa Amatller (1898-1900) i la Casa de les Punxes (1903-1905). Fou especialista en art romànic de fama internacional, amb múltiples obres publicades sobre aquesta matèria i promotor de les excavacions d'Empúries a partir del 1908. En reconeixement a la seva trajectòria professional, diverses universitats li concediren el títol de Doctor *honoris causa*. En aquest estudi voldríem aprofundir en les influències polítiques i intel·lectuals que van ajudar a configurar el personatge.

L'ensenyament secundari. L'esperit catalanista a l'Escola Pia de Mataró

Josep Puig i Cadafalch va néixer a Mataró l'any 1867 a la casa núm. 39 del Carreró, com actualment recorda una làpida col·locada l'any 1967 en el centenari del seu naixement. Era fill de Joan Puig i Bruguera (1822-1894) i Teresa Cadafalch i Bogunyà, nascuda a Sant Llorenç Savall, d'una família de Terrassa. Tenia dues germanes bessones més petites, Mercè i Àngels (1872). Va ser batejat a la parròquia de Santa Maria de Mataró amb el nom de Josep, Joan i Manuel. La seva família es dedicava a la fabricació de puntes, fils i randes.

Com moltes famílies de comerciants, ingressà com a alumne a l'Escola Pia de Mataró l'any 1878 per fer el batxillerat, que va obtenir el 1883 per l'Institut de

Segon Ensenyament de Tarragona.¹ En aquells moments, l'Escola Pia ja tenia definit un caràcter propi de defensa de la cultura de la terra on era arrelada, malgrat que en els anys de la Restauració la llengua predominant fos el castellà. Segons les seves paraules, Puig va començar a adonar-se del fet diferencial català en aquests anys escolars.

«De la meua vida d'estudiant de batxillerat en conservo records precisos. Fou l'entrada al col·legi el que despertà el meu primer sentiment català vexat per la imposició d'una llengua que no era la meua ni de la meua nissaga; episodi banal en què ningú hi posa esment i que es grava en la meua consciència per tota la vida [...] Als escolapis de Mataró, a Santa Anna, hi havia un ambient catalanesc entre sos mestres, però el castellà s'havia ficat sobretot a l'internat [...]. Hi havia, però qui, entre els que ocupaven llocs modestos en l'ensenyament, ens predicava que el català era un pobre patois sense gramàtica, sense acadèmia. Un bon dia li responia: ja farem la gramàtica, ja instituïrem l'acadèmia».²

A l'Escola Pia se celebraven anualment pel mes de març unes vetllades literàries i culturals per la festivitat de Sant Tomàs d'Aquino, on els millors alumnes exposaven escrits en prosa i vers, completats amb interpretacions musicals. Puig hi participà en diverses ocasions aconseguint que la poesia i la prosa catalana fossin admeses en aquests certàmens. En una ocasió va convidar mossèn Jaume Collell (1846-1932). Puig recorda en les seves memòries alguns dels mestres escolapis que el van influenciar,³ com el P. Francesc Sallars Salt (1838-1910),⁴ el P. Antoni Mirats Monsonís (1848-1928), que fou Vicari General d'Espanya⁵ i el P. Tomàs Viñas Sala (1864-1929).⁶ (Fig. 1).

Les influències universitàries

Com és bastament conegut, la derrota del 1714 comportà el tancament de la Universitat de Barcelona (Estudi General de totes les Facultats) i el trasllat dels

¹ Enric JARDÍ, *Puig i Cadafalch. Arquitecte, polític i historiador de l'art*, Esplugues de Llobregat, 1975, p. 10.

² Josep PUIG I CADAFALECH, *Memòries*, Barcelona, 2003, p. 19-22.

³ Joan FLORENSA, «Josep Puig i Cadafalch, un alumne agraït a l'Escola Pia», a *XVIII Sessió d'Estudis Mataronins*, 24 de novembre de 2001. Comunicacions presentades, Mataró, 2002, p. 158; Joan FLORENSA, «Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) i l'Escola Pia», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 119 (octubre de 2017).

⁴ Agustín COROMINAS, «Francesc Sallars Salt», en línia a: <http://wiki.scolopi.net/w/index.php?title=Francesc_Sallars_Salt> (darrera consulta: 5 de setembre de 2019).

⁵ Antonio CARDONA, «Antoni Mirats Monsonís», en línia a: <http://wiki.scolopi.net/w/index.php?title=Antoni_Mirats_Monson%C3%ADs> (darrera consulta: 5 de setembre de 2019).

⁶ Severino GINER, «Tomàs Vinyas» en línia a: <http://wiki.scolopi.net/w/index.php?title=Tom%C3%A0s_Vi%C3%B1as> (darrera consulta: 5 de setembre de 2019).

FIGURA 1: Professors a l'Escola Pia de Mataró. P. Francesc Sallarès Salt (1838-1910), Rector el curs 1882; P. Tomàs Viñas Sala (1864-1929) i P. Gabriel Cardona Sala (1831-1897).

estudis a Cervera. A partir de 1835 va començar un procés, impulsat per reivindicacions contínues, que portaria al restabliment definitiu de la Universitat altre cop a la ciutat de Barcelona. La Universitat de Barcelona restaurada es va ubicar al convent del Carme el 1842, al mateix temps que desapareixia la Universitat de Cervera. Elies Rogent, entre 1863 i 1893, va bastir un nou edifici per a la Universitat, que s'inaugurà el 1874.

Fundada oficialment l'any 1875, l'*Escuela Provincial de Arquitectura de Barcelona* va ser la continuadora d'un ensenyament que arrencà a principis del segle XIX amb la Classe d'Arquitectura d'Antoni Cellers a l'Escola de Nobles Arts de la Llotja, promoguda per la Reial Junta Particular de Comerç. Sota la direcció d'Elies Rogent (1871-1889) i de Lluís Domènech i Montaner (1900, 1905-1919), l'Escola va desenvolupar una formació integral en els coneixements de l'arquitectura. La nova escola se sustentava sobre dos models pedagògics: d'una banda, el Politécnic, del qual en pren el sistema d'estructurar la carrera en assignatures, amb predomini de les tècniques. De l'altre, el de l'Escola de Belles Arts, que proporciona el gust per les qualitats pictòriques del dibuix.

L'*Escuela Provincial* contrastava enormement amb l'academicisme de Belles Arts de l'escola madrilenya. Elies Rogent, que s'hi havia format, n'era coneixedor i com a estudiant ja havia protagonitzat una protesta sobre aquests mètodes clàssicistes, que consistí en la crema ritual de llibres d'arquitectura de Vignola.⁷ Quan Rogent va dissenyar el Pla d'Estudis per a l'escola de Barcelona, el desenvolupà

⁷ J. PUIG I CADAFAELCH, *Memòries*, p. 68; Judith ROHRER, «Puig i Cadafalch: els primers treballs», a Josep Puig i Cadafalch: *l'arquitectura entre la casa i la ciutat*, Barcelona, 1989, p. 19.

promovent una arquitectura respectuosa amb un procés de disseny que tingués en compte la història de l'arquitectura i els materials de construcció tradicionals de la zona, sense oblidar les exigències socials dels nous temps. Aquesta visió seguia de fet el moviment *Arts and Crafts*, que es va imposar a Gran Bretanya al voltant de 1860 i es desenvolupà fins a la I Guerra Mundial. Aquest moviment amb una clara base ideològica, va sorgir com a resposta als efectes de l'expansió de la industrialització establerta a l'època victoriana. El seu màxim ideòleg va ser l'artista i escriptor William Morris (1834-1896), que va beure de les idees del teòric de l'art John Ruskin (1819-1900) i de l'arquitecte Augustus Pugin (1812-1852). Va prendre el seu nom de l'*Arts and Crafts Exhibition Society*, fundada a Londres el 1887. També impregnaren l'estil de l'*Escuela Provincial* les idees historicistes en arquitectura que venien de França amb la intenció de recuperar l'arquitectura de temps passats. Es tractava d'imitar estils arquitectònics d'altres èpoques incorporant algunes característiques culturals del propi segle, barrejant estils per donar forma a quelcom de nou.

D'aquest pla d'estudis en sortí una primera formada de joves arquitectes que es coneixien com la «nova escola catalana», molts dels quals protagonitzaren l'escat de l'arquitectura modernista catalana. A més de Puig i Cadafalch, integraven aquest grup Antoni Maria Gallissà, Bonaventura Bassegoda, Josep Font i Gumà, Francesc Rogent i Pedrosa i Bonaventura Conill; després s'hi afegiren alumnes d'altres promocions com Josep Pujol i Brull, Joan Rubió i Bellver, Joan Alsina i Arús, Pau Salvat, Antoni Falguera i Josep Goday.

Puig es va matricular com estudiant a l'*Escuela Provincial de Arquitectura de Barcelona* l'any 1883, mentre estudiava alhora la llicenciatura de ciències físico-matemàtiques, que acabaria l'any 1888. Cap a octubre de l'any 1884 va començar també les classes de dibuix a l'Acadèmia de Belles Arts, que sols va seguir un curs. Va passar el semestre primavera del 1890 a la Universitat de Madrid, on va completar el seu segon any de projectes mentre assistia a un curs doctoral en ciències físiques i matemàtiques l'any 1889. L'any 1891 va acabar la seva carrera com a arquitecte a Barcelona.

Puig no tenia bon record dels professors de la facultat. Explica a les seves memòries que «Per mestres tinguérem repetidors sovint ben ignorants i fàcilment avui substituïbles per fonògraf: fàcilment substituïbles aleshores per llibres».⁸ Solament considera bons professors l'Elies Rogent (1821-1897), l'August Font Carreras (1846-1924), en Joan Torras Guardiola (1827-1910) i en Lluís Domènech i Montaner (1850-1923). (Fig. 2).

Aquesta formació universitària va portar Puig, com ell mateix va reconèixer, a la recerca de les essències d'un art nacional català. En el passat l'identificarà amb el romànic, ja que era l'art que hi havia a Catalunya quan es creà com a nació i l'elaborarà amb el modernisme. Elies Rogent, que va ser professor seu a la Universitat de Barcelona, el va influenciar en aquestes idees, a l'igual que Domènech i Montaner,

⁸ J. PUIG I CADAFALECH, *Memòries...*, p. 28.

FIGURA 2: Professors a l'Escuela Provincial de Arquitectura de Barcelona: l'Elies Rogent (1821-1897), l'August Font Carreras (1846-1924), en Lluís Domènech i Montaner (1850-1923) i en Joan Torras Guardiola (1827-1910).

Pifarré i altres, i el va introduir també en la necessitat de l'estudi científic de les obres artístiques, atenent que no solament s'havien d'analitzar a nivell formal i descriptiu, sinó també a nivell documental. Puig descriu així les influències de tots ells:

«Aquesta arqueologia [referint-se a E. Rogent] de visió poètica, romàntica, de tant en tant, auxiliada per l'estudi dels diplomes, però amb un sòlid coneixement científic dels nostres monuments, va tenir la seva transcendència [...]. Això era un gran pas, però per Piferrer i Quadrado n'havien donat un altre; l'art nostre era fet per nosaltres i per a nosaltres; era un art català, obeint les corrents que es vulgui, transformat per aquestes o altres influències, però català, eminentment català. Per primera vegada es tenia la idea de què els fets artístics s'havien realitzat a casa nostra. I per primera vegada també s'entrava en l'examen dels documents literaris que feien referència als edificis».⁹

Com hem avançat, els estudis d'arquitectura a la universitat el van posar en contacte també amb les novetats historicistes que venien de França. Els treballs d'Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879) i els coneixements publicats per Arcisse de Caumont (1801-1873) a Normandia li van arribar a la facultat per mitjà d'Elies Rogent. Caumont havia publicat un manual per aprendre a estudiar els monuments medievals amb el títol de *Curs d'antiguitats monumentals* (Caen, 1830-41). En aquest volum mostrava com de l'observació dels monuments medievals es podrien treure els coneixements necessaris per tal d'oferir models d'interpretació als estudiosos. Aquest fet es va popularitzar a Catalunya amb la publicació de manuals d'arqueologia monumental, com per exemple els de Josep de Manjarrés, *Nociones de arqueologia cristiana* (1867) i la posterior de Josep Gudiol, *Nocions d'arqueologia sagrada catalana* (1902). Dins l'obra de Puig i Cadafalch també podem seguir una influència de l'*École des Chartes*, de la

⁹ Josep PUIG I CADAFAALCH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, 2^a ed., Barcelona, 1983, p. X.

FIGURA 3: Autors de referència: Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879); Arcisse de Caumont (1801-1873); Josep de Manjarrés (1816-1880) i Jean-Auguste Brutails (1859-1926)

qual Puig va agafar com a models els estudis de Jean-Auguste Brutails (1859-1926) sobre l'art del Rosselló. Aquests van ser publicats entre el 1892-1893 i en català el 1901. (Fig. 3).

La influència de l'excursionisme científic

A part de les influències dels diferents corrents catalans i francesos contemporanis que hem esmentat, també podem rastrejar dins les seves obres la influència de les diferents entitats en què ell va participar. El seu mètode de treball historiogràfic queda clarament descrit en el pròleg de la seva gran obra sobre l'arquitectura romànica a Catalunya d'aquesta manera:

«Fa anys que aquest treball va començar; algunes planes foren escrites al aula, tot no escoltant les lectures ensopides d'Historia del Art estantissa y mitològica que's donaven a l'Escola; algunes planes y clichés foren fets en les excursions en que una quants noys ens agrupavem pera seguir mon a peu, tot rient alegrament; expedicions pintoresques mig de deport, mig de rudimentari estudi. [...] Passaren anys, y les fotografies han anat acumulantse, els caixons han anat omplintse de notes, y les carteres de documents extractats [...] Treball de resseguir obres publicades, d'extractar els Corpus d'inscripcions y cartes, de fer plans, y perspectives, y estructures; treball de fotògraf; esforç de paciència, esforç intel·lectual, esforç de cames y de resistencia física corrent muntanyes, son transformats en llibre, y ara, al vèurel casi a punt de rel·ligar sobre la nostra taula, pensèm en els anys esmersats, els auxilis rebuts y'ls obstacles vensuts pera passar dels datos inoerents al organisme que representa tota obra científica».¹⁰

¹⁰ *Op. cit.*, p. I-II.

En aquesta descripció del seu mètode de treball podem rastrejar la influència de les associacions excursionistes, i la necessitat de visitar *in situ* els monuments. En aquest aspecte, cal citar la participació de Puig en aquest tipus d'associacions, com l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i l'Associació Excursionista de Mataró. Per altra banda, en aquestes paraules es pot veure la necessitat de catalogar el corpus artístic, que el va portar a col·laborar i participar en la creació de diferents museus. A Mataró va influir en la creació del primer museu de Mataró i la catalogació de les restes arqueològiques de la vella Ìluro romana. Un cop va ser elegit regidor de Barcelona, va intervenir també en la creació de la Junta de Museus de Barcelona i en l'obertura del Museu Arqueològic al Parc de la Ciutadella.¹¹

També és molt coneguda l'expedició arqueològica que va sortir el 30 d'agost de 1907. Encapçalada per Puig i Cadafalch, acompanyat dels també membres de l'IEC Guillem M. de Brocà, responsable de la part jurídica, mossèn Josep Gudiol, conservador del Museu Episcopal de Vic (MEV), l'arquitecte Josep M. Goday, i el fotògraf Adolf Mas, van recórrer diversos pobles del Pirineu. En aquest viatge va fotografiar i documentar amb detall una gran part del patrimoni conservat en aquelles parròquies. Dos anys després, l'IEC publicava el primer volum de *L'arquitectura romànica a Catalunya*, una obra que donava a conèixer un patrimoni fins aleshores desconegut i que va significar la internacionalització del romànic català dins l'uropeu. Aquella publicació va suscitar l'interès científic pel romànic, però també va provocar un interès molt especial per part dels col·leccionistes.

A Mataró hi havia un ambient arrelat favorable a l'excursionisme científic, al voltant de la figura del mataroní Ramon Arabia i Solanes, soci fundador de l'Associació Catalana d'Excursions. Aquest ambient va propiciar que Mataró comptés amb una associació excursionista. El 12 de maig de 1899, El *Diario de Mataró y su Comarca* informava de la fundació de l'Associació Excursionista de Mataró (AEM):¹²

«Se ha constituido en esta Ciudad una "Associació Excursionista" cuyos individuos que la componen propónense recorrer nuestra comarca y principalmente nuestros alrededores, tomando vistas de los puntos más notables y re-

¹¹ Joaquim GRAUPERA GRAUPERA, «Col·leccionisme privat, patrimoni local. La fundació del Museu de Mataró (1894)», *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, vol. XXI (2011), p. 225-232; Pere TÍO I CASAS, «Josep Vinardell i Rovira (Mataró, 1851-1918)», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 114 (2016), p. 28-29.

¹² Josep IGLÉSIES, «Història de l'Excursionisme», *Enciclopèdia de l'excursionisme, vol. I. Història (1876-1939)*, Barcelona, 1964, p. 418; Josep IGLÉSIES, «Presència de l'excursionisme dins la cultura catalana», a *L'excursionisme a Catalunya 1876-1976 - Nadala 1975*, Espluga de Francolí, 1975, p. 9-52; Vicens ARIS, «L'Excursionisme a Mataró: Apunts del seu naixement», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria, Mataró*, núm. 43 (1992), p. 11-21; Pere TÍO CASAS, «Cent anys de l'Agrupació científico-excursionista de Mataró», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró*, núm. 64 (1999), p. 24-37; Pere TÍO CASAS, *100 anys d'excursionisme mataroní*, Mataró, 1998; Víctor LIGOS HERNANDO, *Cent anys d'excursionisme mataroní. Agrupació Científico-Excursionista 1898-1998*, Mataró, 1999.

FIGURA 4: Associacions excursionistes: Associació Catalana d'Excursions Científiques (1876); Associació d'Excursions Catalana (1878); Centre Excursionista de Catalunya (1891) i l'Associació Excursionista de Mataró (1889).

corriendo cuantos datos puedan resultar de interés para la historia de esta tierra. La Asociación inauguró ayer mañana sus tareas visitando el derruido Castillo de Onofre Arnau. Nuestros plácemes a los inteligentes y entusiastas jóvenes que han formado la citada agrupación».¹³

Els impulsors de la mateixa van ser Joan Cabanyes i Prat (1873-1913), delineant, nebot de l'arquitecte i aleshores alcalde de Mataró, Emili Cabanyes, amic arquitecte de Puig; Pere Pascual i Rius (1877-1955), farmacèutic, deixeble de Josep Pellicer i Pagès i Ignasi Mayol i Passant (1875-1948), enginyer. Segurament Puig va participar d'aquestes sortides, degut a l'amistat i coneixença amb tots ells, especialment amb Joan Cabanyes i Francesc Carreras Candi, tots veïns d'Argentona i activistes culturals i entusiastes de la història.¹⁴ (Fig. 4).

La necessitat de la projecció política

Domènech i Montaner va arribar a la presidència de la Lliga el 1888, i va portar Puig i Cadafalch l'any següent a ser president de la secció juvenil «Cercle Escolar Catalanista», on es va fer amic de Duran i Ventosa, Narcís Verdaguer, Prat de la Riba i Cambó.

El Centre Escolar Catalanista es va constituir com una entitat formada per universitaris, lligada al Centre Català i pensada com a escola per als nous quadres del catalanisme; va tenir com a president Lluís Claramunt. El 1887, després de ser

¹³ *Diario de Mataró y la comarca* (12 de maig de 1899).

¹⁴ Joaquim GRAUPERA, «Francesc Carreras Candi: la seva contribució a l'excursionisme científic i a la descoberta del patrimoni medieval», *Lambard. Estudis d'art medieval*, vol. XXIV (2013), p. 67-90; Joaquim GRAUPERA, «Francesc Carreras Candi i l'excursionisme científic. La seva contribució al coneixement del Maresme», *Fonts. Revista del Centre d'Estudis Argentonins "Jaume Clavell"*, núm. 56 (2013), p. 25-28.

derrotat a les eleccions a la Junta Directiva del Centre Català, el sector més conservador es va escindir i, juntament amb un grup d'universitaris del Centre Escolar Catalanista van crear la Lliga de Catalunya, els dirigents de la qual, més tard, es van integrar en un altre partit polític català, la Lliga Regionalista. L'any 1889-1890, Puig va presidir aquesta entitat després d'haver encapçalat la secció de Belles Arts l'any anterior.

Des d'aquesta plataforma política va escriure diferents articles reivindicant la necessitat de crear un art català que identifiqués els valors del catalanisme en la seva estètica i defensant l'art romànic com un art que sintetitzava aquests valors en els moments fundacionals del país. En aquest sentit, en el curs 1888-1889 va pronunciar la conferència «Fonts de l'arquitectura romànica a Catalunya» al Cercle Escolar Catalanista. També va publicar els articles «Regionalisme artístic» (*La Veu de Catalunya*, 13 de setembre de 1891 i 4 d'octubre de 1891); «Art Català» (*La Renaixensa*, 16 de febrer, 20 de març, 8 de maig de 1892); «Del esperit regional en les indústries artístiques de Catalunya» (*La Tradició catalana*, 15 de juliol i 1 d'agost de 1893); «Lo catalanisme i l'arqueologia» (*La Renaixensa*, 29 de novembre de 1895); «L'arquitectura romànica catalana» (*La Renaixensa*, 25, 26, 27 i 28 de març de 1896); i «Caràcter que diferencia l'arquitectura catalana y castellana antigas» (*La Renaixensa*, 11, 12 i 14 de juny de 1897).

Contribucions per a la recerca d'una arquitectura nacional catalana

Una lectura de l'obra historiogràfica de Puig i Cadafalch en clau política ens dona una sèrie de pautes per entendre la visió ideològica de Puig, com l'estudi de l'art esdevé una forma per crear una consciència de país i també la contribució per sortir de l'aïllacionisme regionalista al qual la política de finals del s. XIX pretenia submergir Catalunya. En primer lloc, l'estudi de l'art català és entès com una forma d'entendre l'esperit del poble de Catalunya i buscar les seves arrels nacionalistes. Però, a diferència d'Elies Rogent i els seus antecessors, per a ell, l'art català havia d'estar inserit dins un context europeu, i no aïllat. Opinava que la visió que tenia de la cerca sobre l'art medieval a Catalunya podria ajudar a la investigació de l'art romànic europeu:

«Jo estich convençut de què l'història de la nostra Arquitectura catalana és alguna cosa més que l'història de les obres d'art local sense altre interès que'l del amor a les coses de la Nació pròpia: [...] Té un interès científich general l'estudi dels restes arquitectònics que'ns queden, un interès especial pera resoldre molts problemes de l'història de l'Arquitectura d'Europa, que'ls problemes universals han passat també a aquest racó de la terra nostra».¹⁵

¹⁵ Josep PUIG I CADAFALCH, «L'Història de l'arquitectura catalana», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 1 (1907), p. 20.

Dins l'obra de Puig també es deriva la idea del retard respecte a Europa, quant a la investigació i la conservació del patrimoni artístic medieval. Amb aquesta idea ens descriu:

«No sab ningú dels que escriuen en els grans centres europeus, lo que es el treball d'investigació científica en els llocs apartats, ab biblioteques velles, sense l'usual utillatge; sovint, com en l'Edat mija, els estudiosos desterrats havent de peregrinar y passar les fronteres pera llegir el llibre vulgar. Podriem dir com tal llibre ha vingut per primera vegada a Barcelona, y com no posehim encara un mapa geogràfic, ni un catàlech monumental, ni cap dels Corpus de coses ab que l'esforç oficial ajuda en altres terres aquests estudis. Les informacions fetes per les Escoles oficials, les coleccions de fotografies de les excursions pagades ab fondos públics, romanes secretes, sobre tot pels estudiosos, a qui'l canceller guardador del tresor considera com a competidors en la seva obra, no com uns aliats o uns auxiliars en la generosa empresa de l'obra científica».¹⁶

Aquesta visió el va portar a difondre l'art romànic català dins l'àmbit científic europeu i a participar en el Congrés Arqueològic de França a Perpinyà i Carcassona, en el 1906, i en la creació de la Junta de Museus, dels Estudis Universitaris Catalans i la fundació de l'Institut d'Estudis Catalans, entre d'altres, per tal de suplir aquesta mancança.

Puig i Cadafalch va ser protagonista també de les restauracions de diferents edificis com a arquitecte. Entre ells podem destacar Montserrat, Cuixà, Sant Joan de les Abadesses, Sant Benet de Bages i Sant Jaume de Vilanova al Bages, entre d'altres. Aquestes restauracions també van proporcionar a Puig unes idees sobre l'art medieval que influïren en la seva obra historiogràfica. Per a ell, les restauracions han de portar a restituir l'edifici en la seva fisonomia antiga.

«La tasca de la nostra època d'anàlisi i de crítica és fer ressortir, respectant-lo, l'art dels avantpassats, destruint l'obra morta que les amaga, sense fer caure ni una pedra que hagi tingut vida; és tornar a sa bellesa primera l'obra antiga, tot conservant les que, com flors arrapades a la pedra, hagin nascut en èpoques més modernes».¹⁷

Ell, seguint les tesis de Rogent, considerava que l'edifici havia de ser interpretat amb totes les seves fonts, tant documentals com arqueològiques, i això el va portar també a tenir una preocupació permanent per l'estudi de les restes ibèriques, gregues i romanes. Puig ja va entrar en contacte amb el patrimoni romà formant part de l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa, on va participar en el seguiment de les obres de clavegueram de Mataró i en la necessitat de recollir les restes ar-

¹⁶ J. PUIG I CADAVALCH, A. de FALGUERA i J. GODAY, *Op. cit.*, p. II.

¹⁷ Joan DANÉS i VERNEDES, *Monestir de Sant Joan de les Abadesses*, Barcelona, 1926, p. 13.

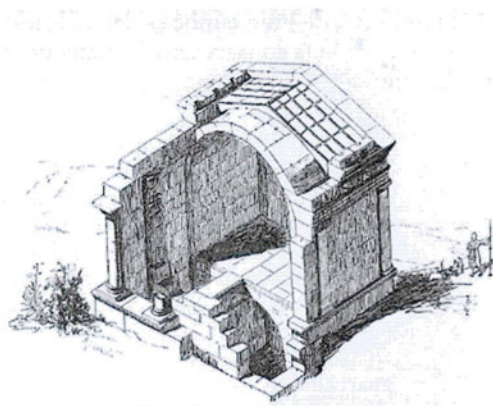
queològiques de la Iluro romana per fer el Museu local.¹⁸ Les primeres publicacions anaven també en aquest sentit. El 1888 va fer un *Estudi d'arqueologia arquitectònica sobre'l sepulcre romà de Favara*, que va obtenir el premi de l'Associació Catalana d'Excursions Científiques en els Jocs Florals de Barcelona i publicat el 1902. També dedica quasi tot el primer volum de *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*, a l'art romà, a banda de molts articles de l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. Dins aquest capítol cal fer esment de les seves recerques a la ciutat grega d'Empúries, on excavava la ciutat romana i grega amb la fita de la descoberta de l'estàtua d'Asclepi. (Fig. 5).

L'interès bàsic de Puig per l'art antic rau, com hem avançat, en l'establiment dels lligams entre l'art romà i l'art romànic. En aquest aspecte, Puig creu, en primer lloc, en la continuïtat total de l'art romà amb el romànic. Així doncs, és normal per a ell començar l'estudi de l'art romànic a Catalunya fent esment a l'art romà. Així ho explica:

«L'art que aném a estudiar té sos precedents en el temps, en l'art romà y resumint lo que d'ell coneixèm, hem començat la nostra investigació, seguint desopres en els escassos restes de l'arquitectura cristiana preromànica: art cristià romà, primeres bassíliques que'ls bizantins aixequen [...]».¹⁹

Aquesta visió de les connexions de l'art romà amb el romànic van evolucionar en l'obra de Puig i van fer que replantegés aquests orígens :

«En començar els meus estudis creia trobar l'art romà fonament lligat amb l'art romànic i vaig incloure'l en un primer volum [...]. Les architectures cristianes que s'interposen entre la romana i la romànica, no representen tampoc

Estructura: perspectiva isomètrica

FIGURA 5: Secció isomètrica del sepulcre romà de Favara segon J. Puig i Cadafalch i C. Brugués, «Estudi d'arqueologia arquitectònica del sepulcre romà de Favara», de 1892. Premi dels Jocs Florals de 1888.

¹⁸ Joaquim GRAUPERA, «Les activitats de l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa», a *Mataronins en la restauració de Ripoll (1893-1993). Centenari de la consagració de la basilica*, Mataró, 1995, p. 24-43.

¹⁹ J. PUIG I CADAFALCH, A. de FALGUERA i J. GODAY, *Op. cit.*, p. XVII.

moments d'evolució; potser ho son parcialment, en part mínima; però llur enllaç amb el romànic és feble a Catalunya. L'art romànic és arribat com una invasió sense un lligam extraordinari amb l'art anterior [...]».²⁰

Una de les altres preocupacions de Puig sobre l'origen de l'art romànic català eren les connexions d'aquest amb els altres estils que es van donar en l'àmbit hispà. En el cas de l'art mossàrab, va difondre i polemitzar amb les obres de Gómez Moreno a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*.²¹ Va dedicar també a la Sorbona una sèrie de conferències sobre l'origen de l'art asturià, gràcies a la Fundació Cambó, durant els anys 1938 i 1939. En la seva etapa final, quan es va exiliar a París després de la Guerra Civil, va aprofundir en l'anàlisi dels precedents de l'art romànic a la península ibèrica realitzant diverses visites l'any 1941 a monuments asturians i portuguesos. Aquestes conclusions es van concretar en un llibre escrit el 1944, però publicat l'any 1961 de forma pòstuma, *L'art wisigothique et ses survivances. recherches sur les origines et le développement de l'art en France et en Espagne du IVe au VIIe siècle*.

L'estudi de l'art romànic és, dins l'obra de Puig, l'aportació més important. Sobre tot, en la creació de la teoria del primer art romànic. Entre els anys 1909 i 1918, Puig va publicar amb la col·laboració d'Antoni de Falguera i el mataroní Josep Goday la gran obra *L'arquitectura romànica a Catalunya*, entesa com a manual, estudi de primera mà i com a compendi de l'art català des de l'època romana fins al segle XIII.

En el pensament de Puig, el romànic a occident és un estil que té un origen oriental i, dins aquest context, Catalunya té un paper important, ja que la seva situació, de frontera del món islàmic i d'unió entre la Provença i el nord d'Itàlia, juga un paper destacat per a la formació de l'arquitectura romànica. Per a Puig, el romànic es divideix en dos períodes: en el primer, que comprèn els segles X i XI, que ell denomina període comtal, es configuren les formes que defineixen l'estil, la introducció de l'estil llombard en la decoració i l'aparició de la volta de canó de pedra; en el segon període, durant el segle XII i XIII, el període reial, apareix l'escultura monumental en els edificis, sobre tot en els claustres i les portades. Aquest segon període s'anomena «internacional», ateses les múltiples influències estilístiques, sobre tot franceses. En el segle XIII, Puig hi veu una evolució de l'art romànic vers camins diferents, degut a tres causes: l'arribada d'elements gòtics, els canvis en els centres d'influència artística i cultural i la vinguda de nous ordres religiosos. Aquestes idees de Puig no quedaren fixades dins l'àmbit historiogràfic català, sinó que van tenir una projecció internacional, sobre tot, a banda de la participació en congressos, de la publicació l'any 1928 del llibre *Le premier art roman*.

²⁰ Josep PUIG I CADAFALECH, *L'arquitectura romana*, Barcelona, 1934, pròleg.

²¹ Manuel GÓMEZ MORENO, *Iglesias mozárabes. Arte español en los s. IX al XI*, Madrid, 1919. Recensió de Josep Puig i Cadafalch a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. VI (1915-1920), Barcelona, 1923, p. 824-826.

L'architecture en Catalogne et dans l'occident méditerranéen aux Xe et XIe siècles. En aquest llibre, utilitzant un mètode comparatiu, estableix que l'origen de l'art romànic es troba en la zona que comprèn des del nord d'Itàlia fins a Catalunya (arc meridional) i des d'aquí es desplega per Europa, seguint el model de la volta de pedra, les decoracions llombardes i l'aparell característic de carreus. Aquesta teoria es va anar perfeccionant en el llibre *La geografia i els orígens del primer art romànic* (Barcelona, 1930 amb la traducció francesa a París, 1935) i va portar a l'acceptació definitiva, no tan sols en el cercles científics europeus, sinó també americans. (Fig. 6).

L'obra de Puig i Cadafalch no es va limitar a l'estudi de l'art romànic, sinó que va abraçar també l'estudi de l'art gòtic. Dins d'aquest estil va estudiar l'arquitectura franciscana en un article publicat a la revista *Franciscalia* (1928), o les idees teòriques de l'urbanisme segons Eiximenis (*Estudis Universitaris Catalans*, 1936). L'aportació més important en aquest camp la podem trobar en l'article «El problema de la transformació de la catedral del nord importada a Catalunya. Contribució a l'estudi de l'arquitectura gòtica meridional», dins de la *Miscel·lània Prat de la Riba* (1921). En aquest text defineix dos tipus de plantes en l'arquitectura gòtica catalana: l'un amb tres naus i girola i l'altre amb una nau, absis poligonal i capelles en els contraforts. Aquesta arquitectura és per a Puig el tipus de catedral del nord que es transforma per l'ambient meridional de Catalunya. Aquesta adaptació de models del nord en l'ambient meridional es pot rastrejar en les catedrals de Clermont-Ferrand, Llemotges i Narbona, i apareix a la catedral de Girona.

Per acabar, Puig i Cadafalch va publicar una gran quantitat de monografies d'edificis medievals importants. Cal destacar les seves aportacions a l'estudi de Ripoll –especialment la seva portada–, Sant Miquel de Cuixà i les esglésies de Terrassa. D'aquestes monografies, cal destacar les dedicades a les esglésies de Terrassa, que va publicar en diferents estudis monogràfics entre el 1889 i el 1948. La qüestió principal va ser la datació de les capçaleres antigues de Santa Maria i Sant Pere, i la construcció de l'edifici de Sant Miquel. Un altre centre d'interès del conjunt de Terrassa va ser la datació de les pintures murals dels altars. En aquests edificis, l'estudi de Puig no es limità a una tasca documental i formal, sinó que en alguns casos va aprofundir amb una campanya arqueològica. Durant el juliol del 1906, a

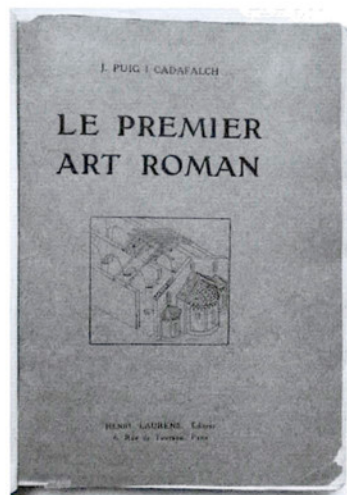

FIGURA 6: Portada de *Le premier art roman. L'architecture en Catalogne et dans l'occident méditerranéen aux Xe et XIe siècles* (París, 1928).

l'interior de la planta de l'església de Sant Miquel, va organitzar una campanya d'excavacions.

Referent a la portada de Ripoll, Puig ja li va dedicar un bon espai a l'obra *Catalunya Romànica*, i la seva aportació principal és la descripció de la densa iconografia de la mateixa, dividida en tres parts principals.²²

L'ambient cultural de Mataró. La influència de l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa

Una de les influències de Puig més desconegudes fora de l'àmbit local va ser la que en els seus anys d'estudiant va tenir de part de l'anteriorment esmentada Associació Artística Arqueològica Mataronesa, de la qual n'era membre. En aquesta entitat va rebre la influència d'altres integrants de gran pes intel·lectual, com Josep M. Pellicer o Terenci Thos i Codina, entre altres. Amb l'Associació va viure directament les obres de restauració de Ripoll i va participar en el disseny de diferents testimonis de les festes de la consagració del nou temple pel juliol del 1893, amb el disseny de la làpida de la Unió Catalanista i de l'estendard de l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa. L'interès per Ripoll se centrava en la recuperació dels símbols nacionals de Catalunya a tots nivells, com a forma de reconstruir de nou el país.

L'Associació Artística Arqueològica Mataronesa²³ es va constituir a Mataró, el dia 29 de desembre de l'any 1888, a partir de la iniciativa de Terenci Thos i Codina i Josep Maria Pellicer, que com ja hem vist estaven participant activament en la restauració de Ripoll i eren corresponents de l'Associació Artística Arqueològica Barcelonesa.²⁴

En el projecte s'hi implicà una bona part del món intel·lectual mataroní, tal com queda reflectit en la constitució de la seva primera Junta Directiva: Terenci Thos fou el president, el prestigiós escolapi Gabriel Cardona el sots-president, l'arquitecte municipal Emili Cabanyes el tresorer, Josep Maria Pellicer fou nomenat conservador del Museu, Josep Manén ocupà el càrrec de secretari, i com a vo-

²² Joaquim GRAUPERA, «Josep Puig i Cadafalch i Ripoll», a *Any Puig i Cadafalch. Recull d'activitats al Maresme* (Col·lecció documents i estudis maresmencs, 3), Mataró, 2018, p. 42-43.

²³ El tema ha estat estudiat anteriorment a *Mataronins en la restauració de Ripoll (1893-1993)*. Centenari de la consagració de la basílica, Mataró, 1993; Joaquim GRAUPERA, *Josep Puig i Cadafalch i l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa*, Mataró, 2001; Jaume VELLVEHÍ I ALTIMIRA, *Terenci Thos i Codina (Mataró, 1841-1903). Un home de la Renaixença* (Premi Iluro, 2002), Mataró, 2003, p. 73-98; Agustí DALMAU, *El patrimoni d'artistes modernistes a Ripoll*, Ripoll, 2005, p. 67-70; Josep Antoni CERDÀ I MELLADO, «Les actes inèdites de l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 99 (gener de 2011), p. 10-19; Joaquim GRAUPERA GRAUPERA, «Puig i Cadafalch i l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa», a *Congrés Puig i Cadafalch. Arquitectura de Catalunya. Actes*. Barcelona (en premsa).

²⁴ J. A. CERDÀ, *Op. cit.*

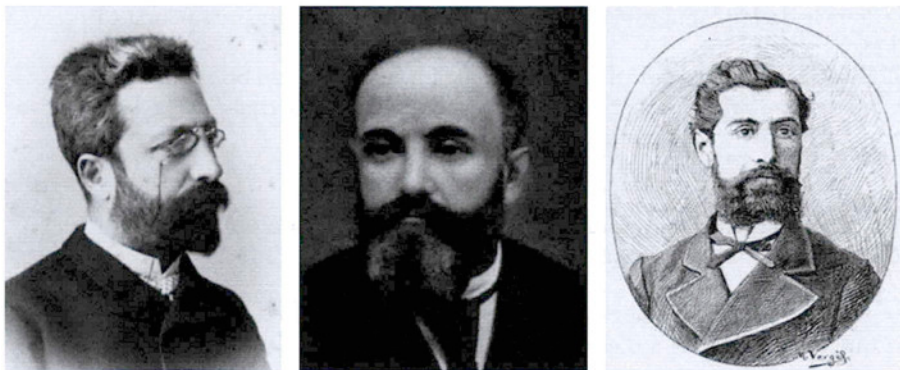

FIGURA 7: Membres de l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa: Terenci Thos i Codina, president (1841-1903); Emili Cabanyes i Rabassa, tesorer (1850-1917) i J. M. Pellicer i Pagès, conservador del Museu de Mataró i vocal (1843-1903).

cals trobarem el jove arquitecte Josep Puig i Cadafalch, l'enginyer industrial i director de l'Escola d'Arts i Oficis Antoni Ferrer i Arman, mossèn Gaspar Collet, professor de música de l'Escola d'Arts i Oficis i el professor i músic Antoni Viada i Viladesau.²⁵ (Fig. 7).

Al voltant de la Junta Directiva i, probablement com a socis, trobem també noms com el del poeta Claudi Planas, el rapsode Frederic Fonrodona, els afeccionats a la música i cantors Manuel de Bofarull, Pere Jofre, Josep M. Boter, Joaquim Artiz i el pintor i professor de dibuix Josep Vinardell.

Si observem la composició de l'entitat i del seu entorn més proper, ens adonem que hi havia tres tendències clares: la dels músics, la dels literats i la de la història l'art i l'arqueologia. Per això, la majoria de les activitats realitzades per l'Associació es basaren en aquests tres vessants: música, història, i art i literatura. L'entitat tenia un concepte globalitzador de la cultura, entenent-la com un tot. Però aquest «tot» tenia una finalitat: el redreçament nacional. El mateix Thos i Codina va descriure-ho explícitament en el discurs que va pronunciar en la sessió inaugural de l'Associació el 3 de gener de 1889:

«... institucions qué, com la nostra, que en aqueixa diada solemniament inaugurám, conrehuant les ciencias històriques y les arts en ses variades manifestacions, tenen per principal fi enaltir lo concepte de la patria, inflamar l'amor de tots los cors envers ella, revestint-la y mostrand-la als ulls y als enteniments

²⁵ Teresa GRAUPERA i Marta VIVES, «Els protagonistes», a *Mataronins en la restauració de Ripoll. 1893-1993 Centenari de la consagració de la basílica*. 2ª ed. revisada i ampliada, Mataró, 1995, p. 11-15.

de tots, propis y estranys, ab ses naturals e històriques belleses y ab l'estudi de son passat y l'conexement de son present prepararli un millor y mes ample esdevenir...».²⁶

La vetllada inaugural se celebrà a la Sala d'espectadors del teatre Clavé de Mataró, on assistiren diverses personalitats del món intel·lectual de l'època. Després de la lectura de l'acta de constitució de la societat, el seu president, Terenci Thos i Codina, feu el ja citat discurs inaugural, que fou publicat íntegrament al *Semanario de Mataró* dels dies 12, 19, 26 de gener i 2 de febrer del mateix any. En aquest discurs, d'un caràcter marcadament catalanista, es feia una crida al renaixement de Mataró a través del record i l'estudi del seu passat.

En aquesta vetllada inaugural hi hagué també una part musical a càrrec de Lluís Viada, Antoni Viada i Viladesau, Manel Bofarull i Pere Jofre, que executaren una sèrie de peces escollides per a violí, harmònim i piano sota la direcció de l'aleshores mestre municipal de música Gaspar Collet. Josep M. Boter i Joaquim Artiz es feren càrrec de la part cantada oferint l'*Ave Maria* de Gounod i la cançó *Dormi pure*, que fins i tot, va haver de repetir-se. De manera intercalada se succeïren la composició poètica *Ruinas del Castell* de Claudi Planas, un *Estudi sobre les finestres de Mataró* de Josep Puig i Cadafalch i la lectura de la cèlebre *Oda a Mataró* d'Artur Masriera, a càrrec de Frederic Fonrodona. L'historiador Josep M. Pellicer va tancar la vetllada amb un discurs de gràcies que enaltia les finalitats de l'Associació i demanant el recolzament de la mateixa per part de tots els mataronins.

En l'acta fundacional de l'Associació, a finals del 1888, trobem ja explícits els objectius del grup, que definiran els principals trets i característiques que tindran les diferents activitats.²⁷

Primerament, assolir la recuperació i normalització de la llengua i música catalanes, cosa que es reflecteix en el fet de l'ús de la llengua catalana en els seus actes i documents, i en l'organització d'una sèrie de vetllades literàrio-musicals. El segon objectiu, la creació d'un Museu d'Arqueologia i Art a Mataró com a intent per recuperar el passat del nostre poble, portarà a una sèrie de gestions per tal de crear el primer museu mataroní i vetllar per la correcta salvaguarda del patrimoni històric de la Ciutat. Com diu el *Semanario de Mataró*:

«Pera'l conreu del art, fa encare no un any, nasqué la Associació [...], responent á aqueixa veu que resona fa temps per tot Catalunya, cridant á tothom á regirar lo antich, cercant les belleses atresorades per les generacions del avior y sadollantse en les fonts ahont begueren nostres passats, engendrar un nou art, expressió d'uns sentiments renascuts y d'una patria ressuscitada».²⁸

²⁶ *Semanario de Mataró*, Any VII, núm. 2 (12 de gener), Mataró, 1889, p. 2 i 3.

²⁷ Joaquim GRAUPERA, «Les activitats de l'Associació...».

²⁸ *Semanario de Mataró*, Any VII, núm. 34 (17 d'agost), Mataró, 1889, p. 2.

Per acabar, el tercer objectiu respondria a un pas previ a la creació del Museu, que seria l'organització d'una important exposició artístic-arqueològica durant els dies de les Santes del 1889 com a formalitat per catalogar el patrimoni artístic i arqueològic dispers per la ciutat, detectar si perillava la seva correcta conservació, i evidenciar el potencial del patrimoni que s'amagava darrere les cases en diferents col·leccions privades.

A banda de les diferents activitats desgranades a partir dels objectius de l'Associació, podem classificar un quart grup d'activitats relacionades amb la vinculació dels diferents membres de l'Associació amb la tasca col·lectiva, en què estan submergits els diferents àmbits culturals catalans d'aquesta època: la recuperació del monestir de Santa Maria de Ripoll com a bressol de la cultura catalana. Dins aquest grup d'activitats se celebrarà la «Felibrejada» i l'oferiment d'una bandera que serà penjada en la volta de la nau de Ripoll el dia de la seva consagració el 1893.

A nivell cronològic podríem identificar, al llarg de la vida de l'Associació, uns períodes de màxima activitat (1889 i 1893) i uns períodes en què, per diferents motius, l'Associació romandrà poc activa.

Després del 1893, el fet que no es registrin activitats públiques de l'Associació fa pensar en la seva dissolució. Les raons d'aquest silenci podrien ser, principalment, que s'havien assolit els principals objectius inicials, i la poca dedicació que els membres de la Junta podran oferir a l'entitat: Thos i Codina esdevé President de la Caixa d'Estalvis Laietana, entre 1898 i el moment de la seva mort per l'abril del 1903; Puig i Cadafalch fou nomenat arquitecte municipal de Mataró i va prioritzar la seva feina com a arquitecte a Barcelona; o bé la mort d'alguns membres de la Junta Directiva com l'escolapi Gabriel Cardona²⁹ el 13 de desembre de 1897, Antoni Ferrer Arman el 1899 i Gaspar Collet el 1907.

A tall de conclusió, podem qualificar la tasca historiogràfica de Puig i Cadafalch com a senyera per a l'estudi de l'art català medieval. Els seus estudis, especialment aquells dedicats a l'art romànic, encara ara serveixen com a model i com a paràmetre dels estudis d'aquest estil a Catalunya. A banda d'això, Puig reflecteix el sentir d'una època que va utilitzar la recerca del passat com una forma de contribuir a la recuperació nacional i a la recerca de la normalització d'aquesta nostre petit país que és Catalunya.

²⁹ Joan FLORENSA, «El P. Gabriel Cardona i Sala (1831-1897)», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 59 (octubre de 1997), p. 13-15.

BIBLIOGRAFIA

- ARIS, Vicens. «L'Excursionisme a Mataró: Apunts del seu naixement». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria, Mataró*, núm. 43 (1992), p. 11-21.
- BARRAL, Xavier. «Josep Puig i Cadafalch historiador de l'art medieval». A: *Josep Puig i Cadafalch: l'arquitectura entre la casa i la ciutat*. Barcelona, 1989, p. 65-89.
- BARRAL, Xavier. «Algunes tesis de Puig i Cadafalch sobre la història de l'art català». A: *Josep Puig i Cadafalch i la Catalunya Contemporània*. Barcelona, 2003, p. 19-39.
- BARRAL, Xavier. *L'art romànic català a debat*. Barcelona, 2009.
- CABESTANY I FORT, Joan-F. «L'arquitectura romànica a Catalunya. Una obra cabdal per a l'estudi de la cultura catalana». A: *Josep Puig i Cadafalch i la Catalunya Contemporània*. Barcelona, 2003, p. 53-67.
- CERDÀ I MELLADO, Josep Antoni. «Les actes inèdites de l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 99 (gener de 2011), p. 10-19.
- DALMAU, Agustí. *El patrimoni d'artistes modernistes a Ripoll*. Ripoll, 2005, p. 67-70.
- DANÉS I VERNEDS, Joan. *Monestir de Sant Joan de les Abadesses*. Barcelona, 1926.
- FLORENSA, Joan. «El P. Gabriel Cardona i Sala (1831-1897)». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 59 (octubre de 1997), p. 13-15.
- FLORENSA, Joan. «Josep Puig i Cadafalch, un alumne agraït a l'Escola Pia». A: *XVIII Sessió d'Estudis Mataronins, 24 de novembre de 2001. Comunicacions presentades*. Mataró, 2002, p. 157-162.
- FLORENSA, Joan. «Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) i l'Escola Pia». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 119 (octubre de 2017), p. 16-26.
- GRAUPERA, Joaquim. «Les activitats de l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa». A: *Mataronins en la restauració de Ripoll. 1893-1993. Centenari de la consagració de la basílica*. Mataró, 1993, p. 29-52.
- GRAUPERA, Joaquim. *Josep Puig i Cadafalch i l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa*. Mataró, 2001.
- GRAUPERA, Joaquim. «Col·leccionisme privat i patrimoni local. La fundació del Museu de Mataró (1894)». *Lambard. Estudis d'art medieval*, vol. XXI (2011), p. 225-132.
- GRAUPERA, Joaquim. «Francesc Carreras Candi: la seva contribució a l'excursionisme científic i a la descoberta del patrimoni medieval». *Lambard. Estudis d'art medieval*, vol. XXIV (2013), p. 67-90.
- GRAUPERA, Joaquim. «Francesc Carreras Candi i l'excursionisme científic. La seva contribució al coneixement del Maresme». *Fonts. Revista del Centre d'Estudis Argentonins "Jaume Clavell"*, núm. 56 (octubre de 2013), p. 25-28.
- GRAUPERA, Joaquim. «Les aportacions i influències de Josep Puig i Cadafalch com a historiador de l'art medieval i arqueòleg». A: *Guia de recursos de la Biblioteca Pompeu Fabra*, núm. 36 (gener del 2017).
- GRAUPERA, Joaquim. «Puig i Cadafalch i la seva contribució com historiador de l'art me-

- dieval». *Fons. Butlletí del Centre d'Estudis Argentonins "Jaume Clavell"*, núm. 70 (abril, 2017), p. 15-20.
- GRAUPERA, Joaquim. «Josep Puig i Cadafalch i Ripoll». A: *Any Puig i Cadafalch. Recull d'activitats al Maresme*, (Col·lecció documents i estudis maresmencs, 3), Mataró, 2018, p. 42-43.
- GRAUPERA, Joaquim. «Les aportacions i influències de Josep Puig i Cadafalch com a historiador de l'art medieval i arqueòleg». A: *Any Puig i Cadafalch. Recull d'activitats al Maresme*, (Col·lecció documents i estudis maresmencs, 3), Mataró, 2018, p. 67-73.
- GRAUPERA, Joaquim. «L'estendard de Ripoll de Puig i Cadafalch i Cabanyes. Disseny, confecció i referents». A: *Any Puig i Cadafalch. Recull d'activitats al Maresme*, (Col·lecció documents i estudis maresmencs, 3), Mataró, 2018, p. 51-64.
- GRAUPERA, Joaquim. «Puig i Cadafalch i l'Associació Artística Arqueològica Mataronesa». A: *Congrés Puig i Cadafalch. Arquitecte de Catalunya. Actes*. Barcelona (en premsa).
- GRAUPERA, Teresa; VIVES, Marta. «Els protagonistes». A: *Mataronins en la restauració de Ripoll. 1893-1993 Centenari de la consagració de la basílica*, 2ª ed. revisada i ampliada. Mataró, 1995, p. 11-15.
- IGLÉSIES, Josep. «Història de l'Excursionisme». *Enciclopèdia de l'excursionisme, vol. I. Història (1876-1939)*. Barcelona, 1964.
- IGLÉSIES, Josep. «Presència de l'excursionisme dins la cultura catalana». A: *L'excursionisme a Catalunya 1876-1976. Nadala 1975*. Espluga de Francolí, 1975, p. 9-52.
- JARDÍ, Enric. *Puig i Cadafalch. Arquitecte, polític i historiador de l'art*. Esplugues de Llobregat, 1975.
- LIGOS HERNANDO, Víctor. *Cent anys d'excursionisme mataroní. Agrupació Científico-Excursionista 1898-1998*. Mataró, 1999.
- PUIG I CADAFALECH, Josep. «L'Història de l'arquitectura catalana». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 1 (1907), p. 20-22.
- PUIG I CADAFALECH, Josep. «Manuel Gómez Moreno: Iglesias mozárabes. Arte español en los s. IX al XI. Madrid, 1919». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. VI (1915-1920), 1923, p. 824-826.
- PUIG I CADAFALECH, Josep. *L'arquitectura romana*. Barcelona, 1934.
- PUIG I CADAFALECH, Josep. *Memòries*. Barcelona, 2003.
- PUIG I CADAFALECH, Josep; FALGUERA, Antoni de; GODAY, Josep. *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I. 2ª ed. Barcelona, 1983.
- ROHRER, Judith. «Puig i Cadafalch: els primers treballs». A: *Jospe Puig i Cadafalch: l'arquitectura entre la casa i la ciutat*. Barcelona, 1989, p. 15-35.
- TERMES, Josep. «Josep Puig i Cadafalch (1867-1956, entre l'arquitectura i la política». A: *Jospe Puig i Cadafalch: l'arquitectura entre la casa i la ciutat*. Barcelona, 1989, p. 91-103.
- TIÓ CASAS, Pere. *100 anys d'excursionisme mataroní*. Mataró, 1998.
- TIÓ CASAS, Pere. «Cent anys de l'Agrupació científico-excursionista de Mataró». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró*, núm. 64 (1999), p. 24-37.
- TIÓ I CASAS, Pere. «Josep Vinardell i Rovira (Mataró, 1851-1918)». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 114 (gener de 2016), p. 28-29.
- VELLVEHÍ I ALTIMIRA, Jaume. *Terenci Thos i Codina (Mataró, 1841-1903). Un home de la Renaixença*, (premi Iluro 2002). Mataró, 2003.